

Przemysław Sadura

Institut Sociologii
Uniwersytet Warszawski

WALKA KLAS, CZY ZMIANA POKOLENIOWA? BOURDIEU WE WSPÓŁCZESNEJ SOCJOLOGII BRYTYJSKIEJ

Recenzja książki Jenny Thatcher, Nicoli Ingram, Ciarana Burke'a i Jessie Abrahams (red.), *Bourdieu: The Next Generation. The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK Sociology* (Routledge: London, 2016).

Można odnieść wrażenie, że Bourdieu ma w naszym kraju ugruntowaną pozycję. Jest klasykiem raczej przywoływanym niż czytany, autorem kilku koncepcji na co dzień funkcjonujących w socjologicznym obiegu (habitus, pole, kapitał symboliczny), twórcą dzieł, o których wypada wspomnieć w teoretycznych wprowadzeniach do własnych książek. W pewnym sensie potwierdza to interesujący tekst Katarzyny Dębskiej (w tym numerze pisma) poświęcony badawczym zastosowaniom teoretycznych koncepcji autora *Dystynkcji* w polskiej socjologii. Dociekliwości autorki zawdzięczamy to, że katalog mniej i bardziej współczesnych polskich aplikacji Bourdieu jest dłuższy niż moglibyśmy się spodziewać. Jest on jednak jednocześnie zbyt ubogi, by uznać, że koncepcje francuskiego socjologa i jego kontynuatorów mają istotny wpływ na kierunki badań prowadzonych w Polsce. Bourdieu wydaje się eksponatem w muzeum myśli społecznej.

Wystarczy jednak, śladem setek tysięcy rodaków, udać się na Wyspy Brytyjskie, aby zobaczyć, że teoria Bourdieu nie umarła wraz z jej twórcą, a analizy inspirowane jego koncepcjami mogą wyznaczać główne nurty badawcze także poza Francją. Świetną okazją do takich obserwacji mogła być choćby doroczna konferencja *British Sociological Association* (BSA) odbywająca się w dniach 6–8 kwietnia 2016 roku w Birmingham. Do koncepcji Bourdieu odnosiło się wielu keynote speakerów i uczestników sesji plenarnych (np.: Paula

England, Claire Alexander i Anoop Nayak czy David Wright). Nawiązania do Bourdieu znajdziemy na każdej niemal kartce 250-stronicowego programu konferencji. Wiele referatów w całości było poświęconych prezentacji wyników badań utrzymanych w duchu bourdieu'ańskim (lub raczej postbourdieu'ańskim). Nawet tytuły i tematyka *streamów* konferencyjnych wprost nawiązywały do głównych obszarów zainteresowań autora *Dystynkcji: Social Divisions/Social Identities; Sociology of Education; Culture, Media, Sport and Consumption*, czy największa i w dużym stopniu poświęcona inspirowanym Bourdieu analizom intersekcyjnym: *Race, Ethnicity and Migration*. Co symptomatyczne, autor *Medytacji Pascaliańskich*, choć nadal obecny, był nieco mniej eksponowany w sesjach poświęconych współczesnym teoriom socjologicznym (*Theory; Frontiers*).

Również wydarzenia towarzyszące konferencji, jak ekspozycje wydawnictw naukowych, dowodziły skali zainteresowania Bourdieu. Samo tylko wydawnictwo Routledge prezentowało dwie nowe pozycje: wydaną rok wcześniej *The Routledge Companion to Bourdieu's Distinction* pod redakcją Philippe'a Coulangeona i Julienu Duwała z udziałem takich autorów, jak Vincent Dubois, Bernard Lahire, Gisele Sapiro czy Mike Savage oraz mającą swoją premierę na konferencji BSA *Bourdieu: The Next Generation. The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK Sociology*, pod redakcją Jenny Thatcher, Nicoli Ingram, Ciarana Burke'a i Jessie Abrahams. Artykuł recenzyjny chcę poświęcić tej ostatniej pozycji. Mam zarazem wrażenie, że jej omówienie powinien poprzedzać choćby selektywny przegląd literatury wydanej wcześniej, sygnalizujący pewne istotne zmiany w polu badań klasowych w Wielkiej Brytanii. Dostęp do umożliwiających to źródeł nie jest trudny. W czasie ostatniej konferencji BSA na stoiskach większości wydawców można było znaleźć wydaną w ostatnich latach książkę – wznowienie tłumaczeń dzieł Bourdieu, tematyczny redcar lub pracę kontynuatorów i/lub krytyków jego dorobku. W ciągu kilkunastu lat w UK wydano przynajmniej kilka pozycji istotnych w socjologii anglosaskiej dla nurtu inspirującego się tradycją Bourdieu.

W 2005 roku nakładem wydawnictwa Palgrave Macmillan ukazała się ważna i podejmująca problematykę klas, m.in. z perspektywy postbourdieu'ańskiej, praca *Rethinking class. Culture, identities & lifestyles* redagowana przez zespół w składzie Fiona Devine, Mike Savage, John Scott i Rosemary Crompton. Ta, w dużym stopniu przeoczona w Polsce, praca to swoisty *sequel* wydanego pięć lat wcześniej zbioru przygotowanych przez tę samą grupę redaktorów *Renewing Class Analysis* (tu wśród autorów m.in. Loic Wacquant). Obie pozycje są świadectwem sporów dotyczących analizy klasowej w epoce

zwrotu kulturowego. Choć redaktorzy podkreślają brak „linii partyjnej”, a kluczem doboru autorów miało być podzielenie zainteresowania habitusem i tożsamością, w książce tej można dostrzec pewne ogólniejsze tendencje.

W pierwszych latach XXI wieku w brytyjskiej socjologii stratyfikacji, po długiej dominacji ilościowego podejścia opartego na analizach struktury zatrudnienia, nastąpiło tąpnięcie. Skokowo wzrosło widoczne już w latach 90. zainteresowanie kulturowym wymiarem procesów ekonomicznych, społecznych i politycznych. Rynek pracy przestał być postrzegany jako najważniejsze źródło nierówności. Badacze znużeni perspektywą Goldthorpe’a i Eriksona szukali podejść pozwalających uchwycić zmianę mechanizmów kształtujących strukturę społeczną (Bradley 1999; Charlesworth 2000). Konsumpcja zaczęła się wydawać ważniejsza niż produkcja w kształtowaniu tożsamości klasowych. Również autorzy zainteresowani *cultural studies* po okresie długiej przerwy zaczęli znowu zwracać się w stronę stratyfikacji (Skeggs 1997; Bennett i in. 1999; Lawler 2000; Reay 1998). Kiedy przejadły się im inspirowane Foucaultem analizy zappingu, jako radykalnej strategii oporu w późnym kapitalizmie, porzucili jednego wielkiego Francuza na rzecz drugiego. Przy tej okazji przypomnieli sobie o tradycjach zaangażowanych, krytycznych badań kulturowych i dołączyli do socjologów orientujących się na kulturę. Miało to duże znaczenie w reorientacji metodologicznej badań klasowych.

Autorami *Rethinking class* są przedstawiciele obu dziedzin. Z jednej strony to socjolodzy, którzy przechodząc od badania świadomości klasowej do analizy procesów kształtowania klasowej tożsamości, sięgnęli po teorię Bourdieu. Z drugiej – kulturaliści promujący analizy jakościowe w przekonaniu, że dają one lepszy wgląd w niuanse identyfikacji klasowych w życiu codziennym. To połączenie dało różne rezultaty. Część autorów stwierdziła, że współczesne klasy funkcjonują podobnie do Weberowskich „stanów”. Skłoniło ich to do podjęcia dyskusji na temat przydatności kategorii klasowych (Devine), lub skupienia się na pozaklasowych źródłach nierówności (gender, rasa, etniczność) i zaproponowania – święcącej dziś triumf – analizy intersekcyjnej (Anthias). Inni w nowych warunkach podjęli się obrony starej tezy o odrębności klasowych stylów życia (zob. Savage, Bagnall, Longhurst o habitusie klasy robotniczej) lub próbowali korygować tempo i zakres zwrotu kulturowego (Crompton i Scott). Mimo pluralizmu stanowisk, w książce tej bardzo wyraźnie zaznacza się trend, który zaczyna określać rozwój sytuacji w tym badawczym subpolu.

Szybko okazało się, że etnografia nie daje odpowiedzi na wszystkie pytania i była tylko momentem w formowaniu się nowego programu analizy. „Zwrot kulturowy” zaowocował programem sondażowych badań nad

związkami między kulturą i strukturą. W 2010 roku Routledge wydało redagowaną przez Elizabeth Silvę i Alana Warde książkę *Cultural Analysis and Bourdieu's Legacy*. Jej zawartość to w dużej mierze plon zorganizowanej w 2006 roku dyskusji na temat aplikowalności koncepcji Bourdieu m.in. w kontekście częściowych wyników trwającego wówczas dużego badania empirycznego *Cultural Capital and Social Exclusion* (CCSE), poświęconego wiedzy, gustom oraz uczestnictwu kulturalnemu w Wielkiej Brytanii. Wśród autorów publikacji, obok redaktorów tej i wcześniej wymienionych książek, a także realizatorów samego badania, pojawiły się także znawczynie socjologii Bourdieu, jak Michèle Lamont i Diane Reay.

Wyniki samego badania CCSE wraz z ich interpretacją przygotowaną przez zespół badawczy¹ zostały przedstawione w wydanej w 2009 roku pracy *Culture, Class, Distinction*. Ma ona innych charakter. To nie jest zbiór esejów lecz systematyczne omówienie założeń badawczych, metodologii, wyników i ich teoretycznych interpretacji podpisane przez wszystkich uczestników projektu. Najogólniejszą konkluzją tej i poprzednio wspomnianej książki jest, że: „choć Bourdieu może stanowić znakomite źródło inspiracji, to nie da się wprost przyjąć jego koncepcji ani potwierdzić najważniejszych ustaleń badawczych” (Silva, Warde 2010: 5).

CCSE jest przedstawiane jako pierwszy systematyczny test, na ile tezy Bourdieu dotyczące roli kapitału kulturowego w procesach różnicowania społecznego są trafne w odniesieniu do współczesnej Wielkiej Brytanii. Badacze przyjrzeni się kulturowym wymiarom funkcjonowania klas społecznych na podstawie ogólnonarodowego sondażu oraz ilościowych i jakościowych badań uzupełniających. Autorzy tej bardzo empirycznej pracy są zgodni, że choć „klasy wciąż się liczą” (Wright 1997), to jednak nie bardziej niż gender, wiek, rasa i pochodzenie etniczne. Aby odślonić sens praktyk kulturowych, nie wystarczy analizowanie ich w relacji wobec pozycji (klasowej) w polu, ponieważ w organizacji złożonych wzorów podziałów społeczno-kulturowych dużą rolę odgrywają inne cechy społeczno-demograficzne. Poszczególne grupy wiekowe, etniczne itp. wytwarzają charakterystyczne dla siebie sposoby odróżniania się od innych i stosują je w grach z użyciem poszczególnych typów kapitału kulturowego. Ustalenia te mają ważne konsekwencje dla poszczególnych elementów gmachu teoretycznego, jaki wznosił Bourdieu. Autorzy *Culture, Class, Distinction* odrzucają koncepcję habitusu klasowego Bourdieu, a doceniają jego teorię kapitałów. Tę ostatnią uważają jednak za

¹ Tony Bennett, Mike Savage, Elizabeth Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal i David Wright.

niewystarczająco precyzyjną, aby mogła dobrze zmapować gry toczące się w poszczególnych polach kultury we współczesnej Wielkiej Brytanii. Obok kapitałów wymienianych w *Dystynkcji*, wprowadzają dodatkowe: emocjonalny (afektywny), techniczny, narodowy, subkulturowy.

Empirycznie przekonujące prace nie oferują równie chwytliwych interpretacji teoretycznych. Konstatacja, że we Francji czasów Bourdieu redukcje gustu kulturowego do różnic w klasowym habitusie mogło mieć sens, lecz nie przystaje do rzeczywistości brytyjskiej A.D. 2005 (Bennet i in. 2009: 251), nie prowadzi autorów do osadzenia wyników w pogłębionej analizie przemian kapitalizmu. Postulaty dotyczące odrzucenia koncepcji klasowego habitusu też nie były nowe (zob. Lahire 2003). Ożywione zainteresowanie brytyjskiej publiczności naukowej Bourdieu i analizą poburdieu'ańską oraz rosnący i wciąż niewyeksplorowany teoretycznie materiał empiryczny wywołały „głód idei”.

Odpowiedzią nań były przeglądy analiz postbourdieu'ańskich prowadzonych w innych miejscach na świecie jest np.: wspomniana już *Routledge Companion to Bourdieu's Distinction* będąca kolekcją artykułów badających przyczyny i skutki rewolucji wywołanej w naukach społecznych przez klasyczną pracę Bourdieu. Z *Dystynkcją* – jak piszą redaktorzy – mierzy się zróżnicowane grono autorów, analizujące teoretyczną spuściznę Bourdieu w różnych obszarach tematycznych i kontekstach narodowych. Precyzyjniej byłoby napisać o zróżnicowanym gronie zachodnioeuropejskich (z jednym wyjątkiem) badaczy i teoretyków. Autorzy przeważnie podejmują aktualne tematy dotyczące socjologii kultury, stylu życia, struktury klasowej i stratyfikacji społecznej, szczególną uwagę poświęcając formom kapitału kulturowego i logikom tworzenia dystynkcji w odniesieniu do konsumpcji i praktyk cielesnych. To jedyna omówiona tu pozycja niezdominowana przez socjologię anglosaską (druga z trzech części jest poświęcona dziedzictwu Bourdieu we francuskich naukach społecznych, trzecia stanowi przegląd wariacji nt. *Dystynkcji* głównie w krajach północnoeuropejskich).

Dopiero w tym kontekście można uchwycić znaczenie pojawienia się książki *Bourdieu: the Next Generation*. Za jej przygotowaniem stoją założyciele stworzonej kilka lat temu BSA Bourdieu Study Group, a więc rozpoczynający swoje kariery naukowe socjologowie i socjolożki z kilku brytyjskich uniwersytetów. Książka jest swoistym manifestem młodego pokolenia badaczy spuścizny Bourdieu. Samo jego powstanie jest z jednej strony efektem omówionego wyżej wzrostu zainteresowania dziedzictwem francuskiego teoretyka i dowodem na silną pozycję środowiska kontynuatorów jego prac w brytyjskiej socjologii, a drugiej strony wyzwaniem rzuconym pokoleniu

nauczycieli i zapowiedzią dalszych rekonfiguracji sił w tym subpolu. Wśród redaktorów i autorów znajdziemy niemal wyłącznie badaczy, którzy doktoryzowali się w ciągu ostatnich kilku lat, oraz doktorantów.

Dzieło jest w sposób ewidentny owocem ich autonomicznej indywidualnej pracy, ale też ogromnego wysiłku kolektywnego. Choć nie wspominają o tym we wprowadzeniu, łatwo się domyślić, że zanim przygotowali ostateczną wersję książki, musieli wielokrotnie spotykać się w gronie autorów, dyskutować kolejne wersje swoich tekstów, wymieniać się uwagami i dzielić pomysłami. Książka nie proponuje jednej obowiązującej interpretacji Bourdieu ani nie koncentruje się na odgórnie wyznaczonym obszarze. Jak w *Rethinking Class* tak i tu nie ma mowy o „dyscyplinie klubowej”. Zarazem jednak każdy z artykułów zawiera swoiste hiperłącza odsyłające do innych tekstów z tego tomu, omówienia, polemiki. Zabieg ten skutkuje niekiedy irytującymi powtórzeniami, pełni jednak ważną funkcję z punktu widzenia środowiska, powodując, że autorzy stają się sami dla siebie głównym punktem odniesienia.

Autorki i autorów łączy typowe dla socjologii anglosaskiej, a będące wynikiem popularyzatorskich działań Wacquanta, przekonanie, że Bourdieu daje się opowiedzieć przez cztery istotne terminy. Między innymi dlatego niezbyt fortunny wzór [(*habitus*) (*kapitał*)] + *pole* = *praktyka*, który zawdzięczamy akurat samemu Bourdieu (2005: 132), pojawia się w książce co najmniej pięć razy. Wzięte zapewne z *Zaproszenia do socjologii refleksywnej* przekonanie, że teorie to programy badawcze, które wzywają nas nie do teoretycznych debat, lecz do ich praktycznego zastosowania w celu odrzucenia albo generalizacji, zbliża młodych badaczy do pokolenia nauczycieli. Przydatność, ważność i aplikowalność tych czterech podstawowych pojęć to najistotniejsze aspekty debaty toczonej zarówno w tej książce, jak i omawianej wcześniej pracy Silvy i Warda (2010). Co jednak ważne, zajmują w tych debatach stanowiska różne i najczęściej inne od tych, które pojawiały się we wcześniej omówionych pracach.

Nie tylko nie porzucają koncepcji habitusu klasowego, lecz także czynią go jednym z dwóch, obok częściowej podejmowanej teorii kapitałów, przewodnich wątków zawartych w rozważaniach. W jedynym zamieszczonym w tym zbiorze artykule opartym na analizach ilościowych Sam Friedman krytycznie analizuje wyniki BBC Great British Class Survey (GBCS). Uzupełniając wyniki sondażu własnymi badaniami fokusowymi, wskazuje, że ludowy habitus ma długotrwałe konsekwencje zmniejszające szanse na akumulację kapitału nawet po awansie do ekonomicznej elity. Jenny Thatcher i Kristoffer Halvorsrud (Thatcher jest skądinąd autorką interesującej rozprawy doktorskiej na temat Polaków w UK w perspektywie Bourdieu) rozwijają koncepcję habitusów

narodowych. Najczęściej jednak tematem analiz jest tak zwany habitus rozszepiony lub sprzeczność habitusu i pozycji w polu. Nicola Ingram i Jessie Abrahams, przyjmując koncept „trzeciej przestrzeni” (Bhabha 1994) i „wewnętrznych insiderów” (Collins, 1986), starają się użyć Bourdieu do rozważenia ewentualnych korzyści z niej płynących.

Temat rozszepionego habitusu pojawia się w zasadzie we wszystkich tekstach składających się na omawianą pracę. Nie jest to jednak wyraz chęci kontynuacji tematów mocno już zaznaczonych w tradycji postbourdieu’ańskiej (zob. Reay 2010, wcześniej Lahire 2003). Wynika przede wszystkim z doświadczeń biograficznych twórców BSA Bourdieu Study Group. Autorzy recenzowanej książki to niemal wyłącznie osoby pochodzące ze środowisk nieuprzywilejowanych. Większość w tej grupie stanowią kobiety, niemal każdy z autorów może się wykazać tzw. *working class background*, a spora część to przedstawiciele mniejszości rasowych i/lub etnicznych.

Autorki i autorzy nie mają żadnych oporów, aby dzielić się swoimi, wynikającymi z niskiego kapitału kulturowego, trudnościami związanymi ze zrozumieniem Bourdieu w czasie studiów. Podobnie czynią ze świadectwami dotyczącymi wychowania w rodzinach i środowiskach sytuujących się w niższych warstwach struktury społecznej. Jedne i drugie świadomie użytkują, czyniąc je materiałem do pogłębionej autoanalizy. Znam polskich badaczy struktury społecznej, którzy widząc, że każdy artykuł zaczyna się od biograficznego wyznania, zapytaliby: „co te historyjki mają wspólnego z badaniem naukowym”? Trudno jednak nie zauważyć w tym zabiegu elementu przemyślanej strategii badawczej. Analiza intersekcyjna stosowana przez wszystkich autorów omawianej książki nabiera dzięki temu zupełnie nowego znaczenia. Nie jest sposobem na „rozwodnienie” czy „przysłonięcie” znaczenia różnic klasowych, lecz służy raczej uwypukleniu wpływu, jaki różne krzyżujące się wymiary nierówności społecznych wywierają na tożsamości doświadczających je osób.

Jest to zresztą moment, w którym to, co socjologiczne, spotyka się z tym, co polityczne. Choć żaden z autorów się na to nie powołuje, powtarzające się w każdym rozdziale opowieści o pochodzeniu klasowym nasuwają oczywiste skojarzenie z zainicjowanymi w 2012 roku na Stanford University tzw. *class confesions* (<http://www.stanforddaily.com/2015/02/26/stanford-class-confesions/>), które w ciągu kilku lat rozprzestrzeniły się na innych uniwersytetach, stając się nie tylko pretekstem do prowadzenia dialogu międzyklasowego na uczelniach, lecz także punktem wyjścia do projektów reform uczelni, systemów szkolnictwa wyższego i stosunków społecznych.

Ten potencjał politycznego i społecznego zaangażowania jest zresztą nie tylko tym, co łączy środowisko, o którym mowa. Jest także elementem

zbliżającym ich podejście do roli, jaką socjologii i socjologom przypisywał późny Bourdieu, który pod koniec swojej kariery naukowej doszedł do wniosku, że granica między akademikiem a społecznym lub politycznym aktywistą niekoniecznie powinna być tak wyraźna, jak mu się wcześniej wydawało. Nieprzypadkowo mottem wspomnianej grupy tematycznej BSA jest cytat Bourdieu: *I often say sociology is a martial art, a means of self-defense. Basically, you use it to defend yourself, without having the right to use it for unfair attacks.* Czy będą w stanie nadać brytyjskiej analizie klasowej nowy impet?

W podsumowaniu tomu redaktorzy zacytowali fragment ich korespondencji z prof. Davidem Jamesem, jednym z propagatorów Bourdieu w brytyjskich badaniach edukacyjnych. Autorzy poszczególnych rozdziałów wielokrotnie deklarowali, że traktują socjologię Bourdieu jako zestaw narzędzi teoretycznych, z których chcą korzystać. Namawiając ich do samodzielności, James z lekką ironią nawiązał do nadużywanego przez nich pojęcia. „Najważniejsze dla mnie jest to, że te *thinking tools* Bourdieu są wyjątkowo ostre. Zostały wykonane z dobrej filozoficznej stali, a następnie porządnie zahartowane i wyszlifowane w trakcie długoletnich badań empirycznych. Choć często postrzega się je jako element kompletnego gmachu teoretycznego, wolę wyczytywać u Bourdieu zaproszenie do samodzielnego korzystania z nich”. Inny z przywoływanych we wstępie „mistrzów” chwalił radykalizm nowego pokolenia badaczy, wskazując, że większość artykułów składających się na książkę zawiera elementy zdecydowanej krytyki przemian neoliberalnych. Nowe pokolenie brytyjskich badaczy klasowych stoi przed podwójnym zadaniem. To z jednej strony konieczność wypracowania takich interpretacji teoretycznych, które lepiej uchwycą zmiany rzeczywistości społecznej, z drugiej – utrzymanie samodzielności i radykalizmu myślenia. Ostatnie dokonać się musi nie przy wsparciu dominującego w polu estblishmentu, ale pomimo protekcyjnych zachęt płynących z jego strony.

LITERATURA PRZYWOŁYWANA

- Bennett Tony, Emmison, M. Frow J. (1999), *Accounting for Tastes, Everyday Australian Cultures*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett Tony, Mike Savage, Elizabeth Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal, David Wright (2009), *Culture, Class, Distinction*, Routledge: London 2016.
- Bhabha Homi (1994), *The Location of Culture*. New York: Routledge.
- Bourdieu Pierre (2005), *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu Pierre, Loic J. D. Wacquant (2001), *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, seria TERMINUS, t. 21, Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Bradley Harriet (1999), *Gender and Power in the Workplace*; London: McMillan.
- Coulangeon Philippe i Julien Duval 2014 (ed.) *The Routledge Companion to Bourdieu's Distinction* London: Routledge
- Charlesworth S. (2000), *A Phenomenology of Working-Class Experience*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins Patricia Hill (1986), *Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought*, „Social Problems” 33, no. 6: 14–32
- Crompton Rosemary, Fiona Devine , Mike Savage, John Scott (eds.) (2000), *Renewing Class Analysis*, Oxford: Blackwell.
- Devine Fiona, Mike Savage, John Scott, Rosemary Crompton (eds.) (2005), *Rethinking class. Culture, identities & lifestyles*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lahire, Bernard (2003), *From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual*, „Poetics” 31: 329–355.
- Lawler Steph (2000), *Escape and escapism: representing working-class women*, w: Sally R. Munt (ed.), *Cultural Studies and the Working Class: Subject to Change*, London: Cassell, s. 113–128.
- Reay Diane (1998), *Class Work: Mothers' Involvement in their Children's Primary Schooling*, London: UCL Press. Taylor and Francis Group.
- Silva Elizabeth, Alan Warde (eds.) (2010), *Cultural Analysis and Bourdieu's Legacy: settling accounts and developing alternatives*, Culture, Economy and the Social. London: Routledge.
- Skeggs Beverly (1997), *Formations of Class and Gender*, London: Sage.
- Thatcher Jenny, Nicola Ingram, Ciaran Burke, Jessie Abrahams (red.) (2016), *Bourdieu: The Next Generation. The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK Sociology*, London: Routledge.
- Wright Eric Olin (1997), *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.